

Яр. Рудницький

ЛЯЙПЦІГСЬКЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ШЕВЧЕНКА З 1859 Р.*)

I

В 1859 році вийшла в Ляйпцігу книжечка під наголовком «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (sic!), в якій, побіч шістьох віршів Пушкіна (деяких тільки приписаних йому), вперше опубліковано кілька революційних творів Шевченка: «Кавказ», «Холодний Яр», «Розрита могила», «Заповіт» (названий «Думкою»), «Послання» й «Гоголю» (теж під наголовком «Думка»). Надруковано ці вірші з безліччю помилок, перекручень і пропусків, найправдоподібніше, без відома й згоди самого автора, що саме повернувся з заслання й перебував під доглядом царської поліції.

Поява ляйпцігської книжечки «підпакостила» (як висловився М. Максимович) Шевченкові, стягнувши на нього переслідування поліції, а зокрема перешкоджала в заходах видати третім виданням «Кобзар», що лежав у цензурі. І от Шевченко був приневолений заявити поліції, що він ніяких віршів не посилав закордон і що він до цього видання не має ніякого стосунку. Та це не врятувало його перед загостреним поліційним доглядом та врешті арештуванням в Україні в серпні 1859 року.

Ляйпцігську книжечку досі перевидано двічі: раз у Харкові в Україні в 1937 році з нагоди сторіччя смерти Олександра С. Пушкіна¹⁾, вдруге ж у Вінніпегу в Канаді в 1959 році накладом Видавництва Манітобського університету. Харківське видання — це фотостат оригіналу, вінніпезьке ж — справлене, модернізованим правописом і в форматі великої вісімки. Крім цього, Українська Вільна Академія Наук — УВАН у Канаді перевидала окремо Шевченкові вірші п. н. «Шевчен-

* Стаття дискусійна. Ред.

¹⁾ Пор. В. Д-ко. Невдала демонстрація (з приводу харківського передруку збірки поезій Пушкіна й Шевченка). «Українська книга», ч. 4-5, Львів 1937, стор. 118-119.

кіяна на Заході: Перше видання Шевченка на Заході. З нагоди сторіччя 1859—1959». Збірник Заходознавства, т. 6/4, Вінніпег, 1959, стор. 29—71. Видання УВАН попереджене довшим вступом автора цих рядків (стор. 5—28), у якому подано опис і аналізу ляйпцігського видання Шевченкових поезій. Він присвятив цьому виданню теж низку статей, із яких треба відмітити: «До століття першого видання Шевченка на Заході 1859—1959», Український Голос, Вінніпег, ч. 10—12, 1959; «Ляйпцігське видання Шевченка з 1859 р.», «Новий Шлях», Вінніпег, ч. 43, 1959; «Шевченко сто років тому», там же, ч. 20, 1959; «Іван Франко про перше видання Шевченка на Заході з 1859 р.», «Канадійський Фармер», Вінніпег, ч. 21, 1959; «Про одне слово в Шевченковому «Заповіті», «Свобода», Джерсі Сіті, ч. 46, 1959; крім цього, треба назвати тут статті в англійській мові: «First Western Edition of Shevchenko (Leipzig, Germany, 1859)», «Svoboda», Jersey City, No. 151, 1959; «The Leipzig Edition of Pushkin and Shevchenko of 1859», «German Canadian Business Review», Vol. 6, No. 4, Winnipeg 1960, p. 7.

Як можна було сподіватися, авторів видання й статті викликали досить великий відгомін в українському шевченкознавстві. З статей у цьому напрямку треба відмітити такі: Юрій Мулик-Луцик «Промовчане видання Шевченка. До шевченкіяни на Заході», «Віра й Культура», Вінніпег, ч. 1 (73), 1959, стор. 8—10; Д. Бучинський «Передвісники достойного святкування Шевченківського року», «Українська Думка», Лондон, ч. 46, 1960; Вол. Дорошенко «Цікаві й цінні Шевченкіяна», «Америка», Філядельфія, ч. 230, 1960 й ін. Розмірно найбільша стаття з цього приводу «Перше видання революційних віршів Тараса Шевченка», «Віра й Культура», Вінніпег, ч. 6 (76), стор. 18—22, ч. 9 (81), стор. 16—21, за 1960 до ч. 3 (87), стор. 19—22 за 1961 належить митрополитові Іларіонові (д-рові Огієнкові). З деякими додатками й головню перестилізуванням тексту автор повторив у цій статті те, що перед ним сказали Іван Франко («Записки НТШ», т. 57, Львів 1904, стор. 35—36), Ф. Я. Прийма («Збірник Праць П'ятої Шевченківської Конференції», АН УРСР, Київ 1957, стор. 173—190) чи інші, в дечому применшив вартість праць таких шевченкознавців, як П. Зайцев і Л. Білецький (пор. напр., «Віра й Культура», ч. 1 (85) 1960, стор. 27), вилишив голоси деяких учених про це видання (Вол. Дорошенко, Ю. Мулик-Луцик), а врешті заперечив деякі гіпотези в зв'язку з цим виданням, сам не даючи натомість ніяких переконливих тез. Це останнє стосується передусім здогаду підписаного про Пантелеймона Куліша, як ініціатора ляйпцігської книжечки, надрукованого в згаданому «Збірникові Заходознавства УВАН», т. 6(4), Вінніпег 1959, стор. 20—28. Маючи деякі нові матеріяли й даючи нове наświetлення деяким питанням, хочемо на цьому місці захистити нашу гіпотезу із 1959 року²).

²) Пушкінську частину ляйпцігської книжечки опрацював один із магістрів Манітобського університету P. F. Klassen в дисертації „Pushkin in foreign edition. A critical and literary evolution of the Leipzig edition 1859“. Winnipeg 1960.

II

У висновках згаданої студії в «Збірникові Заходознавства» на стор. 28 ми подали такі ствердження:

«1. Куліш носився здавна з ідеєю видання Шевченка за кордоном, а зокрема в Німеччині;

2. Він знав добре цензурні умовини в тодішній Росії й старався всякими способами оминати їх: крім видавання Шевченкових творів без його підпису («Наймичка»), він міг думати про видання заборонених творів за границею, куди їздив і мав зв'язки з видавцями;

3. Не раз і не двічі Куліш згадує Пушкіна в зв'язку з Шевченковими творами: ляйпцігське видання Пушкіна й Шевченка свідчило б про реалізацію його задуму — поставити нарівні двох великих поетів, не вважаючи на те, що політичної рівності між обома народами тоді не було;

4. Формальні дані (правопис і наголос) указують теж на Куліша, як на ініціатора ляйпцігського видання Шевченка з 1859 р.»

Заступаючи погляд, що «справа поєднання віршів Шевченка й Пушкіна належала виключно емігрантам-революціонерам» і що «ляйпцігське³⁾ видання 1859-го року було ділом тільки росіян-революціонерів, яким ходило головно про те, щоб використати революційні настрої українського селянства⁴⁾», митрополит Іларіон (д-р Огієнко) відкидає можливість Кулішевої ініціативи головно щодо переслання Шевченкових віршів закордон: «Примітка на стор. 7 говорить, що прислані були в Лейпціг вірші самого Шевченка. З причини остороги видавець не подав, звідки саме вірші були йому прислані⁵⁾. Він узагалі відкидає можливість якоїнебудь участі Куліша в цьому виданні: «проти участі в цій справі П. Куліша говорить те, що переданий рукопис був аж надто не до друку написаний⁶⁾». Тим часом ані митрополит Іларіон (д-р Огієнко), ані інші дослідники рукопису ляйпцігської книжечки не бачили й не мали змоги досліджувати його, бо він не зберігся до наших днів. Тим то опирати своє заперечення участі Куліша на «рукописі» не можна. Те, що в ляйпцігському виданні сила-силенна правописних і друкарських помилок, не дає змоги твердити щонебудь про рукопис. Хто обізнаний із друкарським ділом, той знає, як виглядають коректи текстів, складених чужинцями; а ще коли рукопис писаний не машинкою, а рукою. Вже сам наголовок показує, що складач не вмів відрізнити рукописного «а» від «е», коли

³⁾ Залишаємо непослідовності правопису митрополита Іларіона (д-ра Огієнка) без змін: раз «ляйпцігське», другий раз «Лейпціг», «лейпцігське».

⁴⁾ Пор. «Віра й Культура», ч. 2 (86) 1960, стор. 7.

⁵⁾ Там таки.

⁶⁾ «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 6.

сплутав назву Шевченка з «Шавченком». Якщо, згідно з поглядом митрополита Іларіона (д-ра Огієнка), ініціаторами й видавцями ляйпцігської книжечки були «російські революціонери», то як же пояснити факт, що ці «революціонери» не знали, що Шевченко називається так, а не «Шавченко» (і то не тільки в титулі, але й у тексті: стор. 7, 13, 17, 18, 21, 23, 34). В зв'язку з цим постало наше припущення, що редактор «Русской библиотеки», (якої 8 числом була ця книжечка), Іван Головін не робив коректи видання, а «залишив його напризволяще судьби й складача друкаря, який не був ані росіянином, ані українцем, ані взагалі слов'янином»⁷).

Не знаючи рукопису ляйпцігської книжечки, ми можемо опирати наші твердження тільки й виключно на текстах, друківаних у ній. Вже поверхове дослідження їх показує, що в Пушкінових (чи приписаних Пушкінові) віршах менше помилок, як у Шевченкових текстах. Це веде до таких висновків: або Пушкінові поезії складач склада із друківаних текстів, а Шевченкові з рукописних, або він знав краще російську мову, як українську й тому робив більше помилок в українському тексті. Ми схильні прийняти перший висновок тому, що під «Кавказом» Шевченка є відома патріотична нотатка «Оці вірші прислано нам в українській мові з заміткою, що вірші Шевченка — вислів загальних накипілих сльоз: не він плаче над Україною — вона сама плаче його голосом». Щодо Пушкінових віршів, то всі, крім двох перших, були друківані перед 1859, і їх можна було легко перескладати з надруківаного тексту, а тим самим зробити менше помилок, як у складанні рукописного тексту⁸).

Помилки ляйпцігського видання були й головною причиною негативного ставлення до нього з боку багатьох дослідників. Ніхто однак не дав досі мовної аналізи їх і не зробив відповідних висновків.

В «Збірникові Заходознавства» т. 6(4) автор цих рядків провів часткову аналізу цих помилок на тлі правописної основи ляйпцігської книжечки, звернувши уваги на закінчення **-тця** замість **-ться** (стор. 25) та на два роди наголосу (стор. 26—27). Ці дві прикмети, безперечно, одні з основних у системі Кулішевого правопису. Митрополит Іларіон (д-р Огієнко) не заперечує в своїй праці першої прикмети: «У ляйпцігському виданні панує дієслівне закінчення **-тця**... Але є й інше: поклоняються ст. 8, чого в Куліша нема»⁹). Цю форму — як і інші помилкові відступлення, — можна легко пояснити помилками друкаря. Більшість випадків однак свідчить, без сумніву, про Кулішеве закінчення **-тця**, і вони рішуче говорять, що в ляйпцігському виданні є сліди кулішівки!

Розставленням наголосів відрізняється Куліш від усіх інших письменників 19-го століття. Він відновив в українській літературній мові

⁷) Пор. «Збірник заходознавства», т. 4 (4), Вінніпег 1959, стор. 16.

⁸) «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 9.

⁹) «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 7.

стару звичку «десь із XII—XIV віку», як пише митрополит Іларіон (д-р Огієнко)¹⁰). У своїй «Чорній раді», в «Наймичці» Шевченка й інших виданнях Куліш ставив два роди наголосу: «акут» (оксію) й «гравіс» (варію). Ніхто з письменників 19-го сторіччя ані перед ним, ані після нього не вживав такого різницювання наголосів. Першим (') він означав словний, другим (˘) фразовий (реченевий) наголос. На жаль, досі ніхто з наших мовознавців не взявся до вивчення системи Кулішевого наголосу, хоч є в нас «наголосові монографії» навіть великого розміру... Виняток у цьому напрямку творить праця підписаного «Наголос в Шевченковій поезії» (УВАН, Авґсбург 1946), де проаналізовано обидва типи наголосу в Шевченковій «Наймичці» й пороблено відповідні висновки. Отже, не «непорозуміння», а «нерозуміння» справи, коли йде про ляйпцігське видання! В ньому (хоч і не послідовно й не на кожному слові — власне через друкарські помилки) розставлено два роди наголосу на словах. Це ані вплив «багатовікової традиції», ані якийсь спонтанний *deus ex machina*, а вплив Куліша, єдиного письменника, редактора й видавця, що в тих часах уживав подвійного наголосу.

Не від речі буде на цьому місці покликатися на Івана Франка, що в передмові до свого видання «Творів Тараса Шевченка: «Кобзарь» (Львів, 1908), писав: «Від усіх дотеперішніх видань мое відрізняється... акцентованем більше-складових слів. Особливо ся остатня новість на мою думку важна, принаймні в Галичині, де доси навіть у шкільних виданнях Шевченка акцентують хибно. Звичай акцентованя прийнятий був ще в 50-их роках П. Кулішем у його друкарні, і добрий звичай ніколи не вадить відновити» (стор. 8—9).

Правда, не всі слова в Шевченкових поезіях ляйпцігського видання наголошені. Це свідчить про те, що друкар вилишив їх, не розуміючи їхнього значення й тільки тут і там зазначував. Є ще й інша можливість. Вона зв'язана з уживанням старих «ери» та «ять» та, врешті, «и» на місці Кулішевого «и», та «і». З уваги на досить послідовно вживання цих букв, можна зробити припущення, що редактор (у нашому випадку, Головін), діставши рукопис із України, писаний «кулішівкою», виправив усі «и» та «і» відповідно до потреб російського правопису, тобто, замість Кулішевого «и» ставив «ы», а замість «і» — «и». Таким чином (крім багатьох помилок), у ляйпцігській книжечці знаходимо написання:

кулішівка
гори
розбиває
неситий не виоре
великого
стати
судить
насуцний

перерібка в 1859 (Головіна?)
горы (стор. 8)
розбыває (стор. 8)
несытый не выоре (стор. 8)
велькаго (стор. 9)
статы (стор. 9)
судыть (стор. 9)
насуцный (стор. 9)

¹⁰) Там таки, стор. 8.

крававимъ		крававымъ (стор. 9)
кати		каты (стор. 9)
колижъ		колыжъ (стор. 9)
і багато інших, а теж:		
тобі		тоби (стор. 9)
ночі		ночи (стор. 10)
сині		сыни (стор. 10)
ніхто		нихто (стор. 11)
настояці		настояци (стор. 11)
діти		диты (стор. 11)
просвітити		просвитыты (стор. 13)
і багато інших.		

У деяких місцях редактор серії не зробив поправок, і там так і просвічує оригінальна система «кулішівки»:

звичаю	замість	звычайю (стор. 19)
батьки	„	батькы (стор. 21, 31)
мати	„	маты (стор. 21)
премудрихъ	„	премудрыхъ (стор. 27)
та інше.		

Несправлене редактором Кулішеве «і» на місці «ятя» (ѣ) чи первісного «о», чи з інших звуків частенько подибується в ляйпцігській книжечці:

сміетця, смієшся	замість	смѣетця, смѣєшься (стор. 7, 22, 23)
твоїй	„	твоей (стор. 8)
вміємъ	„	вмѣемъ (стор. 11)
сіємъ	„	сѣемъ (стор. 11)
тій	„	тий (той) (стор. 10)
війну	„	вийну (войну) (стор. 12)
розбійнимъ	„	розбийникъ (стор. 16)
мій	„	мий (мой) (стор. 22)
здійматы	„	здийматы (стор. 20)
ій	„	ей (стор. 22)
лій	,	лий (лой) (стор. 31)
засієа	„	засієа (стор. 34)
й інші.		

Зустрічаємо теж і закінчення -ій та -іи в прикметниках:

Божіи	замість	Божии (стор. 10)
Божій	„	Божий (стор. 12)
неутомленніи	„	неутомлениии (стор. 12)
глибокій	„	глибокий (стор. 15)
вольніи	„	вольניים (стор. 22)
чистій, широкій	„	чистий, широкий (стор. 26)
й інші.		

Всі ці приклади свідчать про «кулішівку» як про основу правописної системи ляйпцігського рукопису. Крізь поправки й крізь помилки

друкаря вони просвічують виразно й, з одного боку, піддержують твердження, що (так як -тця й наголос) в ляйпцігській книжечці є виразні сліди Кулішевої правописної системи, а з другого, заперечують погляд, мовляв, на місці старих «Ѣ» та інших голосних «завжди» маємо «и»¹¹). Цей погляд тим дивніший, що в ляйпцігській книжечці в декількох місцях подибуємо й старе «ять», напр. лицемѣры (стор. 12), непросвѣщенни (стор. 11).

Про сліди «кулішівки» свідчать теж і інші дані. Як відомо, Куліш прийняв у своєму правописі деякі асиміляції (приподібнення) приголосних. До них належить згадане вгорі дієслівне закінчення -тця. Але є в його системі й інші приподібнення¹²).

стезці	замість	стежці
оцця	„	отця
тіці	„	тітці й т. под.
Подібні приподібнення подибуємо й у ляйпцігській книжечці:		
доци	замість	доці
бацьця	„	бачся (бачся)

Отже, збираючи докупи все сказане вгорі, можемо з найбільшою правдоподібністю ствердити ось що:

1) Ляйпцігська книжечка складалася в друкарні з двох текстів: друкованого (деякі вірші Пушкіна) й рукописного (два перші вірші й твори Шевченка);

2) Шевченкова частина ляйпцігської збірки мала в своїй основі правописну систему Куліша, хоч

3) її було виправлено, нагинаючи до тодішнього російського правопису, головню щодо «ы» — «и», пропуску наголосу й т. п.

III

Всі ці формальні дані, що свідчать про зв'язок Куліша з ляйпцігським виданням, піддержуються й іншими фактами. Деякі з них, як от зацікавлення Куліша Пушкіном, плян видати Шевченка закордоном тощо ми з'ясували в «Збірникові Заходознавства», ч. 6 (4) на стор. 16-24.

На цьому місці подаємо нові матеріали, що піддержують припущення про Куліша, як ініціатора ляйпцігської книжечки, а зокрема того, хто переслав рукопис заграницю.

В листах до Д. С. Каменецького, надрукованих в «Киевской Старине» за 1898 рік, Куліш пише 16 лютого 1858 р. з Мотронівки:

¹¹) Пор. гасло «Кулішівка» в «Українській загальній Енциклопедії», т. II, стор. 413.

¹²) Пор. «Віра й Культура», ч. 12 (84), 1960, стор. 7.

«... А между тем выведите посредством Гербея, что ли, сколько заплатил он за выборку из сочинений Пушкина, и меня уведомяте. Приняв в соображение то и другое, я назначу плату и напишу из Брюсселя. Время терпит».¹³⁾

Тут не підлягає ніякому сумніву, що Кулішеві треба було «выборки» із Пушкінових поезій для переговорів закордоном. Справа була спішна, бо він був безпосередньо перед виїздом за кордон і хотів мати всі матеріяли в руках. Рукопис Шевченка мав уже приготовлений, із Пушкіна ж треба було зробити «выборку». Каменецький діяв справно. В листі з 2-го березня 1858 Куліш пише йому, що одержав його листа в цій справі.¹⁴⁾

Побувавши в Німеччині, Бельгії, Швейцарії, Австрії, на весну 1858 року він повернувся до себе в Мотронівку. Дня 7-го липня він пише Каменецькому в Петербург:

«Прошу Вас уничтожить полученные Вами письма от известной особы и никогда о них не упоминать. Но исполните это немедленно.»¹⁵⁾

Йдеться тут про листа Головіна, що повідомляв його напевно про включення пересланої (чи може переданої особисто закордоном) збірки в «Русскую библиотеку» Гергарда в Ляйпцігу й про час її появи — тобто 1859 рік. Кулішеві це письмо, як можна здогадуватися, було не на руку. Головно поліційні репресії, що напевно почалися б, коли б виявилася його роля в підготові до ляйпцігської збірки, мав він на думці. Й тому прохав свого довіреного в Петербурзі, управителя його друккарні, щоб той негайно знищив письмо від «відомої особи», тобто відомої йому й Каменецькому.

Є ще одна подробиця в листах Куліша, що свідчить про його ознайомленість із закулісами ляйпцігського видання Пушкіна й Шевченка. Як відомо, це видання друкувалося не в самому Ляйпцігу, а в Навмбургу на Саалею в Німеччині. Коли пізніш Куліш шукав друккарні для свого перекладу Святого Письма, він поїхав туди й писав із «Наумбурга на Сана» дня 1 серпня 1872 року до І. Ф. Хильчевського:

«Дешевле всего обходится печатание книг в Наумбурге, по сю сторону Лейпцига, яко в маленьком городке; издатели же и комиссионеры выставляют на первом листке Берлин или Лейпциг для своих интересов. Разведавши об этом, приехал я сюда и нашел городок в моем вкусе. Кругом поля или сады, а между полями и городом прекрасные аллеи понад дорогою, т. е. поуз дорогу, по которой ездят... И так я решился печатать Библию.»¹⁶⁾

Власне Гергард у своїй книжечці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» виставив на «первом листке» Ляйпціг, хоч книжечка

¹³⁾ «Киевская старина», 1898 (за травень), стор. 224.

¹⁴⁾ Там таки, стор. 225.

¹⁵⁾ Там таки, стор. 236.

¹⁶⁾ «Киевская старина», 1898 (за січень), стор. 112-113.

друкувалася в Навмбургу. Куліш знав про це, буваючи закордоном, і ось використав свій досвід і обзнайомлення з обставинами на те, щоб у дешевій друкарні, а при цьому в спокійній атмосфері друкувати переклад Біблії.

* * *

На основі вище сказаного можна зробити такі висновки:

1) Куліш, вибираючися закордон у 1858 році, дістав «выборку» із творів Пушкіна від Каменецького з Петербургу;

2) За границею він сконтактувався з Головіном, переслав чи передав йому друки й рукописи й не мав іще остаточної відповіді, чи Головін прийме цей матеріал у свою «Русскую библиотеку»;

3) Вістка про це останнє прийшла на адресу його друкарні в Петербурзі, й він, щоб обминути якінебудь прикросці з боку поліції, доручив негайно знищити Головінового листа;

4) Перебування закордоном дозволило Кулішеві не тільки на зв'язки з тодішніми російськими революціонерами, але дало йому широку практику й обзнайомлення з друкарнями. В одній із них, а саме в тій, де друкувалася ляйпцігська книжечка з творами Пушкіна й Шевченка в 1858-59 роках, в Навмбургу, він рішився друкувати свій переклад Біблії на українську мову.